

Vitaliy Lytvyn,

PhD in Political Science,

Associate Professor at the Department of Political Science of

Ivan Franko National University of Lviv

lytvyn.vitaliy@gmail.com

THE FEATURES OF THE LUSTRATION OF POLICE SYSTEM: ON THE EXAMPLE OF POLAND, HUNGARY, SLOVAKIA AND THE CZECH REPUBLIC

The article is dedicated to comparative analysis of causes, peculiarities of the implementation and consequences of the lustration of police system in post-communist countries of Europe, in particular in Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic. It has been revealed that the features of the lustration and liberalization of police system in post-communist Poland, Hungary, Czechia and Slovakia were extremely various and therefore they were able to lead to various organizational and functional consequences and results of police functioning: both at the level of its transformation from an instrument of protection of the autocratic regime into a democracy oriented institution and at the level of processes of its demilitarization, professionalization, specialization, demystification, reduction, decentralization, decriminalization and so on. The author argued that the problem of all the analyzed countries of the region was the fact that the lustration of police system was used (or still continues to do so) to a large extent as manipulative technology by political rivals and media. At the same time, it was discovered that Poland, Hungary, Czechia and Slovakia used various models of lustration law and policy towards secret police and they are largely dependent on different models of transition from authoritarianism to democracy.

Keywords: police, police system, secret police, lustration, post-communist Europe.

Віталій Литвин,

кандидат політичних наук,

доцент і докторант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

lytvyn.vitaliy@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЛЮСТРАЦІЇ СИСТЕМИ ПОЛІЦІЇ: НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНИ, СЛОВАЧЧИНИ ТА ЧЕХІЇ

Стаття присвячена порівняльному аналізу причин, особливостей здійснення і наслідків люстрації системи поліції у посткомуністичних країнах Європи, зокрема в Польщі, Угорщині, Словаччині та Чехії. Встановлено, що особливості люстрації та лібералізації системи поліції у посткомуністичних Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині були вкрай варіативними, а тому вони зуміли призвести до різних організаційних і функціональних наслідків та результатів функціонування поліції – як на рівні її перетворення з інструмента захисту автократичного режиму в демократично орієнтований інститут, так і на рівні процесів деполітизації, демілітаризації, професіоналізації, спеціалізації, демістифікації, скорочення, децентралізації і декриміналізації тощо. Аргументовано, що проблемою усіх аналізованих країн регіону стало те, що люстрація системи поліції значною мірою використовувалась (або досі продовжує це робити) як маніпулятивна технологія політичними конкурентами і засобами масової інформації. Хоча водночас встановлено, що в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині використано різні моделі люстраційного законодавства та політики щодо таємної поліції і вони значною мірою залежать від різних моделей транзиту від авторитаризму до демократії.

Ключові слова: поліція, система поліції, секретна поліція, люстрація, посткомуністична Європа.

Поліція – один з інститутів держави, рівень розвитку якого раніше засвідчував і досі засвідчує про перспективи й успіхи або ризики й невдачі демократизації і людського та соціально-економічного розвитку, у тім числі і в посткомуністичних країнах Європи, зокрема у Польщі, Угорщині, Словаччині та Чехії. Однак ще 30–40 років тому, зокрема в середині 80–х – на початку 90–х рр. XX ст., про ключові особливості поліції в країнах Центрально-Східної Європи було вкрай мало інформації, оскільки інститут поліції та інші силові структури того часу були оповиті "завісою секретності". Річ у тім, що в тогочасних автократичних режимах "реального соціалізму" підняття перед зацікавленими громадянами питання про поліцію чи міліцію і їхню підзвітність могло б призвести до примусового візиту у відділок і навіть до ув'язнення. І лише наприкінці 80–х – початку 90–х рр. XX ст., в рамках процесів падіння "Берлінської стіни", колапсу комуністичних режимів, тотальної демократизації і реформування політикуму та суспільства, почалась безпрецедентна лібералізація системи поліції, яка

значною мірою була зумовлена люстраційними процесами у цьому напрямі¹. Однак особливості люстрації і лібералізації системи поліції в посткомуністичних Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині були вкрай варіативними, а тому вони зуміли призвести до відмінних організаційних і функціональних наслідків і результатів функціонування поліції – як на рівні її перетворення з інструмента захисту авторитарного режиму в демократично орієнтований інститут, так і на рівні процесів деполітизації, демілітаризації, професіоналізації, спеціалізації, демістифікації, скорочення, децентралізації та декриміналізації. Відтак запропоноване дослідження актуалізоване потребою розгляду відмінних особливостей люстрації системи поліції на прикладі посткомуністичних країн Європи як раннього предиктора її демократизації та реформування у майбутньому. Особливо з огляду на те, що процес люстрації системи поліції в Польщі, Угорщині, Чехії і дещо менше в Словаччині та механізми її перетворення в інститут, який "служить і захищає", відбувався по-різному – з різною інтенсивністю, спрямованістю, часовою релевантністю тощо.

Перед тим, як приступити до аналізу кейсів люстрації системи поліції в Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині, варто зазначити, що загалом постановка питання про люстрацію системи поліції в регіоні була зумовлена цілою низкою чинників і передумов. *По-перше*, на початку процесів колапсу режимів "реального соціалізму" та транзиту від автократії до демократії політикуму кожної з досліджуваних країн потрібно було запобігти дестабілізації новоствореної соціальної і політичної системи досвідом діяльності прихованих агентів таємної поліції і високопоставлених членів комуністичної номенклатури, адже останні могли використовувати свої мережі та контакти для впливу на процеси прийняття політичних і владно-управлінських рішень або ж гіпотетично могли проводити антидержавні заходи у випадку тиску і шантажу на них за їхнє минуле. Аналогічні мотиви переслідували як політиків, особливо з дисидентського корпусу, так і пересічних громадян, адже вони відчували страх, зумовлений особистим досвідом роботи чи залежності від таємної поліції². *По-друге*, люстрація системи поліції була вкрай потрібною для розвитку соціально-економічної сфери життя аналізованого регіону, адже вона очікувано мала стосуватись діяльності, пов'язаної з посадами у державному апараті, а не приватної економічної діяльності. Відтак розкриття та усунення з посад у таємній поліції розглядалось цілком ефективним заходом підвищення якості процесів приватизації та боротьби з корупцією на шляху до лібералізації національних економік країн регіону. *По-третє*, люстрація системи поліції (і загалом у соціально-політичній сфері) сприймалась і політиками, і пересічними громадянами як доволі ефективний інструмент встановлення/відновлення принципів верховенства права, адже вона очікувано повинна була накласти колективну (а не індивідуальну) вину/провину за діяння попереднього політичного

¹ M. Nalepa, *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Wyd. Cambridge University Press 2010, s. 99.; D. Roman, *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, Wyd. University of Pennsylvania Press 2011, s. 183, 209

² G. Halmai, *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] V. Dvoráková, A. Milardovic (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.

режиму на певну групу посадовців, передусім таємну поліцію, яка приховувала від громадськості фактично всю інформацію про реальний соціально-політичний і економічний розвиток у регіоні. Таким чином очікувалось своєрідне примирення і "затирання різниць" між правопорушниками та жертвами попереднього/автократичного політичного режиму, тобто між тими, хто був змушений співпрацювати з таємною поліцією, і тими, хто цього не робив³. По-четверте, люстрація системи поліції та інших силових структур сприймалась і політикумом, і соціумом як чи не найкращий спосіб розриву між старим режимом і новим порядком, адже, з однієї сторони, вона очікувано мала призводити до встановлення за конкретними особами й групами осіб вини/покарання за протиправні дії, від яких вони отримували користь (тобто слугувала засобом "придушення минулого"), а з іншої сторони – очікувано мала стати доказом імплементації принципів верховенства права і демократії (тобто оцінювалась як "крок до майбутнього")⁴. У такому розрізі люстрацію та перевірку таємної поліції мали доповнювати правові та судові процеси і процедури, комісії з примирення та питань встановлення правди, а також процеси розсекрешення файлів таємної поліції⁵. Однак, як засвідчує практика, в Чехії і Словаччині (в останній – у вкрай короткий період, коли здійснювалась люстрація) такі процеси відбувались значно інтенсивніше, ніж у Польщі й Угорщині⁶, а відтак вони потребують окремишого розгляду, зіставлення й узагальнення.

Люстраційні закони у Чехословаччині (в тім числі й так звані "великий" і "малий" закони про люстрацію" у системі поліції та служби охорони) прийнято у 1991 та 1992 рр. і сконструйовано на ідеї про те, що посткомуністичне чехословацьке (а згодом чеське та словацьке) суспільство повинне мати справу зі своїм минулим і полегшенням процесу декомунізації, у тім числі правовими і політичними засобами. У них було регламентовано і ретельно відібрано перелік вищих відомств й управлінь, які були не доступні для осіб, щодо яких лояльність до нового режиму була обґрунтовано поставлена під сумнів через їхню політичну відповідальність і повноваження, здійснювані у період комуністичного режиму. При цьому закони передбачали два переліки посад і функціональності, щодо яких вони застосовувались: у першому переліку містилися посади, що вимагали процедури люстрації, перш аніж особи могли їх набути; у другому переліку натомість були перераховані посади й види діяльності, здійснювані у період комуністичного режиму, які дискваліфікували кандидатів з першого списку. Крім таємної поліції, до переліку люстрованих посад було віднесено цілу низку інших сфер урядування – державну службу, керівні посади в конституційних органах, вищі офіцерські посади, розвідувальну службу, прокуратуру, судові органи, нотаріати, державні корпорації чи корпорації, в яких держава була головним акціонером, національні банки, державні ЗМІ, університетські адміністративні посади тощо. Натомість дискваліфікації

³ G. Halmai, K. Schepelle, *Living Well is the Best Revenge: The Hungarian Approach to Judging the Past*, [w:] A. McAdams (ed.), *Transitional Justice and Rule of Law in New Democracies*, Wyd. University of Notre Dame Press 1997, s. 155–184.

⁴ N. Kritz, *The Dilemmas of Transitional Justice*, [w:] N. Kritz (ed.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 2. General Considerations*, Wyd. US Institute of Peace Press 1995, s. 19.

⁵ T. Ash, *The Truth about Dictatorship*, "The New York Review of Books", February 19 1998, <http://www.nybooks.com/articles/1998/02/19/the-truth-about-dictatorship/> (odczyt: 1 maja 2018 r.).

⁶ J. Priban, *Oppressors and Their Victims. The Czech Lustration Law and the Rule of Law*, [w:] A. Mayer-Rieckh, P. Greiff (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 308–347.

було піддано як за політичними мотивами, так і на підставі приналежності чи співпраці з репресивною таємною поліцією, партійною міліцією, силами державної безпеки та розвідувальними службами⁷. Серед них запропоновано люструвати осіб таємної поліції з посадами від рангу будь-яких начальників відомств та вище, усіх членів розвідувальних служб й усіх членів поліції, які займались політичними питаннями. Разом із цим, законодавство спочатку дозволяло міністру внутрішніх справ, главі розвідувальної служби та главі поліцейських сил амністувати тих членів колишньої таємної поліції, чие звільнення могло спричинити "занепокоєння з погляду безпеки". Ще один суперечливий момент тогочасного (на початку 90-х рр. ХХ ст.) чехословацького люстраційного законодавства стосувався діяльності громадян, пов'язаних із таємною поліцією. Серед них – співробітники таємної поліції такого роду, як агенти, власники конспіративних квартир або особи, які їх здавали, інформатори, політичні співробітники з таємною поліцією тощо, які теж підлягали "люстраційному відбору" на розгляд міністра внутрішніх справ, глави розвідувальної служби та глави поліцейських сил. Саме тому невдовзі Конституційний суд Чеської і Словацької Федеративної Республіки, а також відповідні органи в рамках незалежних Чехії і Словаччини "оновили" розуміння конституційності законодавства про люстрацію і заявили, що люстрація в принципі не порушувала міжнародних конвенцій про права людини та громадянина, а відтак як суперечливі принципам рівності та належного процесуального права скасували повноваження відповідних посадовців, які раніше були уповноважені звільняти від процедури люстрації певних осіб, якщо це було в інтересах державної безпеки⁸. Тим не менше, на практиці виявилось, що "позитивне" люстраційне законодавство в Чехословаччині, а згодом і в Чехії та Словаччині стосувалось здебільше не партійних і політичних функціонерів колишнього комуністичного режиму, а зазвичай представників силових і розвідувальних структур. Більше того, воно не стосувалось тих осіб, які брали участь у всенародних виборах. З єдиним нюансом у тому, що самі політичні партії (за винятком Комуністичної партії Чехії та Моравії і комуністів у Словаччині) вимагали від своїх функціонерів та кандидатів на вибори своєрідних сертифікатів "негативної люстрації". Відтак законодавство про люстрацію в Чехії та Словаччині створило парадоксальну ситуацію, згідно з якою члени парламенту та місцевих рад могли мати колишні зв'язки з таємною поліцією, а натомість керівники різних відділів університетів обов'язково піддавались процедурі люстрації. Паралельно з цим, люстрація спершу не стосувалась і згодом не стосувалась приватного сектору економіки, адже, з однієї сторони, приватні компанії не мали доступу до файлів таємної поліції своїх працівників, а тому не могли застосовувати "приватної люстрації", а з другої сторони – люстрація не стосувалась посад і випадків, не регламентованих законодавчо. У результаті це призвело

⁷ G. Halmai, *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] V. Dvoráková, A. Milardovic (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.

⁸ G. Halmai, *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] V. Dvoráková, A. Milardovic (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.

до ситуації, коли з усіх осіб, підданих процедурі люстрації, "позитивні" і дискваліфікаційні сертифікати про неї спершу (на початку 90-х рр. XX ст.) отримували близько п'яти відсотків, а згодом – взагалі близько трьох відсотків (з одночасним скороченням кількості осіб, які щороку перевірялись з допомогою люстраційних процедур)⁹. Навіть попри те, що законодавство про люстрацію внаслідок його кількаразової пролонгації (в тому числі й після розпаду Чехословаччини) залишалось чинним після 2000 р. (щоправда, в цей період було внесено зміни, які стосувались віку осіб, які могли піддаватись люстрації: йшлося про осіб, народжених до 1 грудня 1972 р.). У підсумку це засвідчує, що люстраційне законодавство в Чехословаччині, а згодом у Чехії та Словаччині (в останній – до 1996 р.) не мало на меті головно служити справедливості, а швидше було спрямоване на те, щоби забезпечити неповторення подій, аналогічних комуністичному перевороту 1948 р.

У цьому контексті примітна ситуація склалась у *Словаччині*. Після колапсу Чехословаччини і в Чехії, і в Словаччині продовжило діяти колишнє федеративне люстраційне законодавство. Але оскільки воно було прийняте в 1991–1992 рр. терміном на п'ять років, то вже у 1996 р. незалежні країни повели себе вкрай варіативно: Чехія проголосувала за продовження закону ще на п'ять років, а натомість Словаччина вирішила не продовжувати дію закону про люстрацію і не прийняла власного й оновленого законодавства¹⁰. Відтак впродовж 1991–1996 рр. люстраційне законодавство спочатку у словацькій частині Чехословаччини, а згодом й у самій незалежній Словаччині було ініційовано та реалізовано здебільшого факультативно, а не як цілеспрямований наслідок політичного й реформаційного процесу. Свідченням цього був той факт, що ще в рамках Чехословаччини саме чехи були ініціаторами та наполягали на законі про люстрацію системи поліції, принаймні більше, ніж словаки. Відтак окреслена логіка у реформуванні й очищенні системи поліції значною мірою простежувалась у Словаччині і після дезінтеграції Чехословаччини. З цього приводу примітним стало прийняття словацьким парламентом у 1996 р. замість пролонгації нормативно-правових актів про люстрацію закону "Про аморальність і несправедливість комуністичного режиму", який мав лише декларативний характер, а відтак фактично/реально і не впливав на призначення на високі державні посади колишніх високопоставлених комуністів або членів таємної поліції. Натомість цей закон був просто публічною заявою та маніфестацією про те, що комуністичний режим був аморальним і несправедливим. Головною причиною такої логіки політично-управлінського процесу в Словаччині було те, що цій країні бракувало необхідного політичного впливу для забезпечення виконання згаданого закону, адже формально він все ж стосувався деяких аспектів люстраційних процедур. Магістральним наслідком же відсутності з 1996 р. люстраційного законодавства стало те, що лідери та співробітники колишнього/комуністичного режиму дуже легко перейшли в нову

⁹ J. Priban, *Oppressors and Their Victims. The Czech Lustration Law and the Rule of Law*, [w:] A. Mayer-Rieckh, P. Greiff (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 308–347.

¹⁰ N. Nedelsky, *Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia*, "Theory and Society" 2004, vol 33, nr. 1, s. 66, 76.

політичну систему та виявились репрезентованими в багатьох політсилах у всьому політичному спектрі Словаччини. Це, зокрема до 1998 р., було вкрай вигідно чинному у той час словацькому уряду, адже "абсентеїстська" позиція Словаччини з приводу люстрації системи поліції виявилася слабкою в контексті поступу та захисту молоді демократії, яка і без того впродовж 1993–1998 рр. суттєво була дефектованою на практиці.

Люстраційне законодавство та практика в системі поліції ще більш неоднозначні у *Польщі*, адже вони офіційно були регламентовані та ініційовані лише з квітня-серпня 1997 р., але в дійсності почали реалізовуватись тільки з грудня 1998 р., коли було створено передбачений для цього П'ятий Департамент (Люстраційний суд) у Варшавському апеляційному суді. Більше того, Уповноваженого з громадських інтересів, який є у структурі люстраційного законодавства Польщі, було номіновано Головою Верховного Суду Польщі лише в жовтні 1998 р., однак формально він зайняв свою посаду лише в січні 1999 р. Відтак система люстрації у Польщі в повній мірі запрацювала лише з кінця 90-х рр. ХХ ст. І це попри те, що перший законопроект про люстрацію був прийнятий польським парламентом ще 1992 р., але конституційний трибунал визнав його неконституційним. А також попри те, що впродовж 1992–1996 рр. було запропоновано ще кілька законопроектів, але лише в 1996 р. за основу було взято прийнятий у 1997 р. акт про люстрацію¹¹. Цікава особливість люстрації системи поліції в Польщі у тім, що вона стосується лише осіб, народжених до 11 травня (згодом 1 серпня) 1972 р., тобто тих дорослих (на 1989 р.) осіб, які були/є посадовцями або кандидатами на певні посади у посткомуністичній Польщі, але в 1944–1990 рр. безпосередньо працювали або співпрацювали із спецслужбами й органами державної безпеки минулого режиму. Обов'язок люстраційної перевірки в Польщі накладається на широку категорію осіб, які займають керівні посади у державі або важливі посади у державній адміністрації, зокрема президента, членів парламенту, сенаторів, суддів, прокурорів, адвокатів і людей, які займають ключові посади в польському телебаченні (держсектор), польському радіо (держсектор), польському агентстві преси та польському інформаційному агентстві. Причому люстраційна перевірка є двоступеневою. Перша її частина є просто заявою про те, що людина працювала/не працювала чи співпрацювала/не співпрацювала з органами державної безпеки, і вона офіційно публікується в бюлетені "Monitor Polski" або виголошується у виборчих прокламаціях (якщо йдеться про кандидатів у виборні органи влади)¹². Друга ж її частина, причому така, що не оприлюднюється, – це деталі роботи або співпраці з органами державної безпеки та таємної поліції у випадку рішення чи заяви про "позитивну люстрацію". Відтак це означає, що в Польщі озвучують імена всіх тих, хто отримав сертифікат про "позитивну люстрацію" на підставі їхньої співпраці з таємною поліцією й органами державної безпеки, але не деталізують інформації про тип і характер

¹¹ M. Ellis, *Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc*, "Law and Contemporary Problems" 1997, vol 59, s. 181–196.

¹² G. Halmai, *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] V. Dvoráková, A. Milardovic (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.

такої співпраці. Найцікавіша ситуація у випадку кандидатів на виборні посади, адже в їхньому разі інформація про "позитивну люстрацію" без деталізації, як зазначено вище, вказується у виборчих прокламаціях, але це зовсім не означає одностороннього позбавлення цих осіб права обіймати певні посади, адже вони все ще й досі можуть залишатись кандидатами на виборні посади (навіть будучи працівниками таємної поліції і/чи органів державної безпеки у минулому), бо їхню долю вирішують виборці. Це означає, що польське законодавство про систему люстрації в системі поліції карає лише брехню про співпрацю з спецслужбами, а не саму співпрацю. Дещо жорсткіша ситуація у випадку викриття приховування від співпраці з таємною поліцією для осіб, яких уже наділено державними, втім числі й виборними, посадами. Так, якщо в Уповноваженого з громадських інтересів (впродовж 1997–2007 рр., а з 2007 р., після реформування законодавства, – в Інституту національної пам'яті) є підозра на брехню у заяві про люстрацію, він ініціює справу до Люстраційного суду. У такому випадку всі судові постанови, що підтверджують помилку люстрації, оприлюднюються, хоч їхні правові наслідки суттєво відрізняються залежно від позиції, яку має звинувачувана особа. Наприклад, депутати чи сенатори польського парламенту втрачають мандати, але вони можуть кандидувати на наступних виборах. У разі ж суддів, натомість, вимагають додаткового рішення дисциплінарного суду. Хоча на практиці таких справ є вкрай мало, а рішень по них ще менше¹³, що вкотре доводить ліберальність і некомплексність польського законодавства про люстрацію системи поліції та органів державної безпеки. Навіть попри те, що після реформування системи люстрації у 2007 р. було розпочато ведення реєстру про люстрацію – хоча би з огляду на те, що чимало положень реформованого законодавства були визнані неконституційними, а відтак "підвішеною" залишилась проблематика розсекречення файлів таємної поліції та служб безпеки минулого режиму.

Не краща ситуація і в *Угорщині*, де законодавство про люстрацію в системі поліції також було прийняте не відразу після колапсу комуністичного режиму, а лише у 1994 р. і позиціонується як доволі компромісний варіант вирішення проблеми таємних агентів поліції попереднього режиму¹⁴. Але відмінність Угорщини полягає в тому, що люстраційна перевірка у цій країні реалізовується переважно судовим шляхом – з допомогою колеги з трьох суддів, робота яких спрямована на перевірку документів таємної поліції відносно всіх тих, хто має державні посади (включаючи президента, міністрів уряду, членів парламенту, конституційних суддів, суддів звичайних суддів, деяких журналістів, людей, які мають високі посади в державних університетах або державних компаніях, а також певного списку інших високопосадовців). Кожна з зазначених категорій осіб повинна пройти попередню перевірку на предмет визначення того, чи вони в минулому мали вирішальну роль у поточній роботі таємної поліції і служб державної безпеки комуністичної Угорщини. Якщо встановлюється, що це відповідає

¹³ A. Czarnota, *The Politics of the Lustration Law in Poland, 1989–2006*, [w:] A. Mayer-Rieckh, P. Greiff (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 222–259.

¹⁴ D. Roman, *Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989–2001)*, "Law & Social Inquiry" 2003, vol 28, nr. 2, s. 387–439.

дійсності, тоді особам, які піддаються люстраційному моніторингу, надається шанс подати у відставку з державної посади. У цьому випадку інформація про "позитивну люстрацію" такої особи лишається нерозкритою. У випадку ж, коли така особа вирішила залишитися на певній державній посаді, колегія суддів оприлюднює інформацію про "позитивну люстрацію" посадовця. Якщо ж особа заперечує інформацію, що міститься у матеріалах колегії, тоді до розкриття інформації вона може звернутися до суду, який зобов'язаний провести перевірку доказів про зв'язки з таємною поліцією за зачиненими дверима та прийняти відповідне рішення у конкретній справі¹⁵. Разом із цим, в тому ж таки 1994 р., коли закон про люстрацію набув чинності і почав виконуватись, його було частково оскаржено фактом подання петиції до угорського Конституційного суду, зокрема з приводу неконституційності "перевірки осіб, які займали ключові посади" у минулому режимі. У відповідь на це Конституційний суд окреслив основні принципи захисту прав приватного життя індивідів, у тому числі й права на публічність інформації. Зокрема було встановлено, що люстраційній перевірці підлягають лиш ті особи, діяльність яких у попередньому режимі суперечила принципам конституційної держави або здійснювалась в органах, що свого часу проводили антиконституційну діяльність. Відтак система люстрації в Угорщині виявилась вкрай "делікатною": по-перше, у політичному зрізі, адже на момент подання петиції та прийняття рішення Конституційного суду вона вже почала реалізовуватись щодо чинного на той час урядового кабінету; по-друге, у конституційному зрізі, адже вона перебувала на стику двох конституційних принципів – права на інформаційне самовизначення окремих осіб (у даному випадку шпигунів) та права доступу громадськості до законних публічних даних (включаючи тих, за ким шпигували). Відтак Конституційний суд у балансуючому вигляді постановив, що: а) збереження величезного масиву секретних даних несумісне з підтримкою правової держави, адже такі дані ніколи не були складені конституційно; б) публічні особи мають меншу сферу особистої конфіденційності, ніж інші особи у демократичній державі, а тому детальніша інформація з секретних даних може бути розкрита саме про публічних осіб, а не про осіб, які не мають впливових позицій. Це означає, що конфлікт між конфіденційністю та свободою інформації в Угорщині було передбачено вирішувати по-різному для різних категорій осіб, а відтак саму систему люстрації було потрактовано як політичне питання, розглядом якого має займатись парламент. Це регламентувало, що парламент не має права ні знищувати всі секретні дані, ні зберігати абсолютну таємницю про них, оскільки більша частина інформації, яку вони містять, представляє інтереси суспільства. Додатково Конституційний суд наполіг на зміні конкретного списку осіб, які потребують люстрації. Це, приміром, частково стосувалось різних категорій журналістів та загалом представників духовенства, посадових осіб університетів і коледжів та керівників більшості державних підприємств, як таких що не беруть участі у державних справах.

¹⁵ G. Halmi, *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] V. Dvoráková, A. Milardovic (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.

У підсумку рішення Конституційного суду Угорщини засвідчило, що законодавство про люстрацію може мати різну мету залежно від історичного моменту. Так, на початку транзиту від комуністичного режиму до демократії повна люстрація могла би слугувати засобом позначення незворотності змін та "ритуального очищення" суспільства. Натомість через декілька років після "революції верховенства права" краща мета конституційного процесу могла бути переведена у визначення рамок свободи інформації через "люстрацію у рамках верховенства права". Двоїстість такого підходу в Угорщині виявилась у тому, що: з однієї сторони, люстрація представників держави стала конституційно обґрунтованою; з другої сторони, загальнодоступність та публічність повного списку таємних агентів – ні. З огляду на це, люстрація системи таємної поліції в Угорщині виявилась дуже волатильною. Приміром, в 1996 р. було прийнято новий люстраційний закон, у якому було регламентовано, що процедурі люстрації підлягають лише ті державні посадові особи, які повинні скласти присягу перед парламентом чи президентом або які обираються парламентом. Натомість з люстраційної перевірки виключено звичайних суддів, прокурорів і мерів, а також інших чиновників, навіть якщо вони мали безпосередні зв'язки з таємною поліцією і службами безпеки комуністичної Угорщини. Своєю чергою, у 2000 р., завдяки тиску правоцентристських консервативних правлячих партій, було прийнято черговий закон про люстрацію, який порівняно з попереднім законодавством значно розширив перелік осіб, які повинні пройти перевірку. До них, наприклад, було включено навіть представників державних і комерційних засобів масової інформації, за винятком редакторів, адже вони "мали прямий чи непрямий вплив на політичну громадську думку"¹⁶. Але вже у 2002 р., після чергової зміни уряду, було виявлено, що тодішній прем'єр-міністр П. Медгієссі був головним таємним офіцером колишнього управління "Ш/П" (контррозвідки) міністерства внутрішніх справ комуністичної епохи. Відтак результований цим фактом скандал показав, що чинне люстраційне законодавство було недостатнім для забезпечення "чистоти" суспільно-політичного життя після перехідного періоду, оскільки воно зосереджувалося винятково на відділі внутрішнього спостереження угорської таємної поліції (колишнє управління "Ш/Ш"). Але існували й інші підрозділи, які займалися шпигунством на угорців, що жили за кордоном, або на іноземців, які жили в Угорщині, або на тих, хто служив у збройних силах, і ці підрозділи таємної поліції не були охоплені законом, незважаючи на протест громадськості. Саме тому в умовах інтенсивного висвітлення справи прем'єр-міністра П. Медгієссі та тиску опозиції уряд у 2003 р. подав поправку до закону про люстрацію таємної поліції, згідно з якою до люстрації пропонували долучити усіх колишніх директорів і духовенство. Але законопроект був відхилений парламентом, практично залишивши угорську систему люстрації на попередньому рівні. Відтак попри значну волатильність угорського люстраційного законодавства її успіхи стосувались здебільшого лише оприлюднення імен тих осіб, які належали до комуністичної

¹⁶ E. Barrett, P. Hack, A. Munkácsi, *Lustration as a Political Competition: Vetting in Hungary*, [w:] A. Mayer-Rieckh, P. Greiff (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 260–307.

номенклатури або які вважалися офіцерами чи співробітниками колишніх репресивних внутрішніх розвідницьких структур, а не загалом системи таємної поліції та силових відомств. Натомість не було оприлюднено повного списку ні чиновників репресивних організацій, ні так званих соціальних вкладників (інформаторів) комуністичного режиму, однією з причин чого доволі часто вважають просто відсутність/знищення такого списку¹⁷.

Загалом встановлено, що люстрація системи поліції в Польщі, Угорщині, Словаччині та Чехії здійснювалась не обов'язково за нормативно-правовими й ідейно-програмними принципами та механізмами декомунізації, оскільки вона стосувалась не стільки осіб, які були колишніми членами комуністичної номенклатури (хоча і їх інколи також), скільки, у першу чергу, осіб (і їх було значно більше, ніж у випадку декомунізації), які співпрацювали з таємною поліцією/міліцією¹⁸. Водночас, політично-детермінована логіка люстрації системи поліції (передусім таємної) була спрямована на відкриття засекречених документів колишніх комуністичних режимів, які врешті-решт підривали їхню легітимність та зменшували їхнє доволі позитивне сприйняття у суспільстві, що було цілком вигідно для нових політичних акторів. Ще однією характеристикою люстрації системи поліції було те, що вона здійснювалась не на безпосередніх правових засадах криміналізації відповідальності, а швидше на політико-правових засадах авторизації і санкціонування покарань та відповідальності за участь в обслуговуванні злочинних політичних режимів комуністичного минулого. Заразом люстрація системи поліції в аналізованих країнах регламентувалась на підставі законодавчого закріплення та перегляду конституційними судами і переважно здійснювалась шляхом судових розглядів. Щоправда, суттєво відрізнялись і відрізняються процесуальні атрибути люстраційного процесу стосовно поліції, зокрема з приводу того: хто ініціював/ініціює процес люстрації системи поліції (особа, яка підпадала/підпадає люстрації, чи держава); яким чином відбувалось/відбувається прийняття рішення в ході процесу люстрації системи поліції і якими були/є покарання за це (від самовизнання колаборативізму до публічного викриття колаборативізму й навіть до усунення з посад колишніх колаборативістів тощо).

У цьому зрізі примітно, що деякі закони про люстрацію системи поліції в регіоні дозволяють громадянам мати доступ до файлів таємної поліції (Чехія), інші закони (Польща та Чехія) вимагають публікації списків люстрованих осіб, які займали посади у таємній поліції, ще інші закони (Польща) зберігають таку інформацію під "грифом таємно", вимагаючи відставки люстрованих осіб, а ще інші закони (Угорщина) регламентують створення комісій для розгляду секретних файлів та усунення з певних посад "винних" осіб-колаборативістів. Сумарно ж саме люстрація системи поліції у Польщі, Угорщині, Чехії і до певного часу Словаччині виявилась доволі ефективним інструментом легітимізації нової влади і нової соціально-політичної реальності й розв'язання проблеми "перехідного правосуддя"

¹⁷ A. Varga, Lustration: The Experience of Hungary, *"European Commission for Democracy Through Law Report"* 2015, nr. CDL-PI (2015) 026, s. 4.

¹⁸ M. Los, Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe, *"Law and Social Inquiry"* 1995, vol 20, s. 121.

та "інституційної ненадійності і турбулентності" в регіоні¹⁹. Навіть попри те, що люстрацію системи поліції (і загалом в соціально-політичній сфері) підтримували не всі посткомуністичні (але в жодному випадку не антикомуністичні) політсили країн регіону після колапсу у них режимів "реального соціалізму"²⁰. Водночас помічено й те, що в країнах регіону, у парламентах й інших органах влади яких більшість на зорі періоду посткомунізму становили антикомуністичні політсили, механізми та законодавство про люстрацію виявилась більш реакційними, радикальними і систематизованими, ніж у країнах регіону, в парламентах й інших органах влади яких більшість на зорі періоду посткомунізму становили посткомуністичні чи навіть комуністичні політсили²¹. Паралельно із цим, у тих країнах, електорат яких був більш волатильним і коливався між підтримкою чи то посткомуністичних, чи то антикомуністичних політсил, правила і механізми проведення люстрації системи поліції також були більш мінливими і в результаті менш далекосяжними. Яскравим прикладом цього були етапи прийняття й змін законодавства про люстрацію системи поліції в Угорщині у 1994 (менш радикальна та систематизована люстрація), 1996 (дещо більш радикальна і систематизована люстрація) та 2000 рр. (ще більш радикальна і систематизована люстрація)²². І, врешті-решт, проблемою усіх аналізованих країн регіону (але особливо Угорщини і Польщі) стало те, що люстрація системи поліції значною мірою використовувалась або й досі використовується як маніпулятивна технологія політичними конкурентами і засобами масової інформації під час виборів, а також попередньо і поточно технічно нівелювалась/нівелюється завбачливим і навіть системним приховуванням чи архівуванням цілої низки секретних файлів про представників таємної поліції, внаслідок чого вони доволі часто спробували і спробаються уникати звинувачень та покарань²³.

Відтак у підсумку аргументовано, що в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині історично або чинно використано різні моделі люстраційного законодавства та політики щодо таємної поліції. Так, у Чехословаччині, а згодом переважно у Чехії і меншою мірою в Словаччині застосовано модель так званої ексклюзивної системи люстрації, а в Польщі й Угорщині – моделі інклюзивної чи примирливої системи люстрації²⁴. Перша не дозволяє особам, пов'язаним із комуністичним режимом і таємною

¹⁹ S. Cohen, *State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability, and the Policing of the Past*, "Law & Social Inquiry" 1995, vol 20, s. 27.; C. Bertshci, *Lustration and the Transition to Democracy: The Cases of Poland and Bulgaria*, "East European Quarterly" 1995, vol 28, s. 436.

²⁰ N. Kritz, *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations*, Wyd. US Institute of Peace Press 1995, s. 666.; R. Boed, *An Evaluation of the Legality and Efficacy of Lustration as a Tool of Transitional Justice*, "Columbia Journal of Transitional Law" 1999, vol 37, s. 367.

²¹ M. Ellis, *Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc*, "Law and Contemporary Problems" 1997, vol 59, s. 188.; J. Elster, *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, Wyd. Cambridge University Press 2006, s. 189.

²² E. Tomiuc, *Hungary: Government Proposes Further Opening of Communist-Era Files*, "Radio Free Europe/Radio Liberty Online Reports", June 27 2002.; L. Weschler, *The Velvet Purge: The Trials of Jan Kavan*, "The New Yorker October" 1992, vol 19, s. 69.; M. Los, *Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe*, "Law and Social Inquiry" 1995, vol 20, s. 132.

²³ R. Boed, *An Evaluation of the Legality and Efficacy of Lustration as a Tool of Transitional Justice*, "Columbia Journal of Transitional Law" 1999, vol 37, s. 367–368.; N. Kritz, *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations*, Wyd. US Institute of Peace Press 1995, s. 350.; A. Michnik, V. Havel, *Justice or Revenge*, "Journal of Democracy" 1993, vol 4, s. 23.

²⁴ D. Roman, *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, Wyd. University of Pennsylvania Press 2011, s. 27–39.

поліцією та службами безпеки, утримувати й отримувати певні посади у державному апараті нового режиму. Натомість другі (а також модель змішаної системи люстрації) або прагнуть реінтеграції представників таємної поліції комуністичного режиму, надаючи їм другий шанс за умови, що ті розкривають правду про свою причетність до режиму, або змішуються з моделлю ексклюзивної системи люстрації. У цьому контексті примітно й те, що країни, в яких транзит до нового режиму відбувся у формі "пактування" та переговорів (Польща й Угорщина), окреслюються саме моделями інклюзивної або примирливої системи люстрації. А натомість країни, в яких транзит до нового режиму відбувся у формі революцій (у тім числі й "оксамитових" – Чехія та Словаччина), детермінуються моделлю ексклюзивної системи люстрації.

Список використаних джерел:

1. Ash T., Poland has made a humiliating farce out of dealing with its red ghosts, *"The Guardian"*, May 24, 2007, źródło: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2007/may/24/comment.comment> (odczyt: 1 maja 2018 r.).
2. Ash T., The Truth about Dictatorship, *"The New York Review of Books"*, February 19 1998, źródło: <http://www.nybooks.com/articles/1998/02/19/the-truth-about-dictatorship/> (odczyt: 1 maja 2018 r.).
3. Barrett E., Hack P., Munkâcsi A., *Lustration as a Political Competition: Vetting in Hungary*, [w:] Mayer-Rieckh A., Greiff P. (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 260–307.
4. Bayley D., *Changing the guard: Developing democratic police abroad*, Wyd. Oxford University Press 2005.
5. Bayley D., *Democratizing the police abroad: What to do and how to do it*, Wyd. National Institute of Justice 2001.
6. Bertshci C., Lustration and the Transition to Democracy: The Cases of Poland and Bulgaria, *"East European Quarterly"* 1995, vol 28, s. 435–451.
7. Boed R., An Evaluation of the Legality and Efficacy of Lustration as a Tool of Transitional Justice, *"Columbia Journal of Transitional Law"* 1999, vol 37, s. 357–402.
8. Cohen S., State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability, and the Policing of the Past, *"Law & Social Inquiry"* 1995, vol 20, s. 7–50.
9. Czarnota A., *The Politics of the Lustration Law in Poland, 1989–2006*, [w:] Mayer-Rieckh A., Greiff P. (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 222–259.
10. Ellis M., Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc, *"Law and Contemporary Problems"* 1997, vol 59, s. 181–196.
11. Elster J., *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, Wyd. Cambridge University Press 2006.
12. Greenwood D., Huisman S., *Transparency and accountability of police forces, security services and intelligence services*, Wyd. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces 2004.
13. Halmai G., *Lustration and Access to the Files of the Secret Police in Central Europe*, [w:] Dvorâková V., Milardovic A. (eds.), *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Wyd. Political Science Research Centre 2007, s. 19–46.
14. Halmai G., Schepelle K., *Living Well is the Best Revenge: The Hungarian Approach to Judging the Past*, [w:] McAdams A. (ed.), *Transitional Justice and Rule of Law in New Democracies*, Wyd. University of Notre Dame Press 1997, s. 155–184.

15. Kritz N., *The Dilemmas of Transitional Justice*, [w:] Kritz N. (ed.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 2. General Considerations*, Wyd. US Institute of Peace Press 1995.
16. Kritz N., *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations*, Wyd. US Institute of Peace Press 1995.
17. Los M., Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe, "*Law and Social Inquiry*" 1995, vol 20, s. 117–161.
18. Marenin O., Caparini M., *Reforming the police in Central and Eastern European states*, [w:] Fields C., Moore R. (eds.), *Comparative and international criminal justice: Traditional and nontraditional systems of law and control*, Wyd. Waveland Press 2005, s. 217–242.
19. Mesko G., Fields C., Lobnikar B., Sotlar A., *Handbook on Policing in Central and Eastern Europe*, Wyd. Springer Science & Business Media 2013.
20. Michnik A., Havel V., Justice or Revenge, "*Journal of Democracy*" 1993, vol 4, s. 20–27.
21. Nalepa M., *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Wyd. Cambridge University Press 2010.
22. Nedelsky N., Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia, "*Theory and Society*" 2004, vol 33, nr. 1, s. 65–115.
23. Priban J., *Oppressors and Their Victims. The Czech Lustration Law and the Rule of Law*, [w:] Mayer-Rieckh A., Greiff P. (eds.), *Justice as Prevention. Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Wyd. Social Science Research Council 2007, s. 308–347.
24. Roman D., *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, Wyd. University of Pennsylvania Press 2011.
25. Roman D., Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989–2001), "*Law & Social Inquiry*" 2003, vol 28, nr. 2, s. 387–439.
26. Tomiuc E., Hungary: Government Proposes Further Opening of Communist-Era Files, "*Radio Free Europe/Radio Liberty Online Reports*", June 27 2002.
27. Varga A., Lustration: The Experience of Hungary, "*European Commission for Democracy Through Law Report*" 2015, nr. CDL-PI (2015) 026, 5 s.
28. Weschler L., The Velvet Purge: The Trials of Jan Kavan, "*The New Yorker October*" 1992, vol 19, s. 66–96.